

Lemtspējas un rīcībspējas nošķiršana pacientu tiesību aizsardzības procesā

Atslēgvārdi: *pacients, lēmumu pieņemšanas spējas, lemtspēja, ierobežota lemtspēja, rīcībspēja*

1. Biomedicīnas konvencijas 5. pantā un Pacientu tiesību likuma normās ir noteikts, ka pacientam ir tiesības brīvi un informēti pieņemt lēmumus par ārstniecību. Tiek prezumēts, ka ikvienam pieaugušam pacientam piemīt lēmumu pieņemšanas spēja. Nereti cilvēka spēju saprast, izprast un pieņemt lēmumus īslaicīgi vai ilglaicīgi ietekmē saslimšana vai trauma. Ārvalstu dati liecina, ka ārstniecības iestādēs 34% gadījumu, bet psihiatriskās palīdzības iestādēs 45% gadījumu, pacientiem ir raksturīgi lēmumu pieņemšanas spēju traucējumi. Piemērojot šos datus, jādomā, ka Latvijā katru gadu apmēram 8000 pacientiem ir lēmumu pieņemšanas spēju traucējumi jeb ierobežota lemtspēja. Tādēļ pacienta tiesību īstenošanas un aizsardzības procesā ir nepieciešams raksturot lemtspējas un rīcībspējas institūtus, to kopīgās un atšķirīgās pazīmes, kā arī noteikt šo tiesību institūtu piemērošanas kārtību.

2. 2013. gadā Latvijā tika veikta rīcībspējas institūta reforma. Tā tika pildītas Apvienoto Nāciju Organizācijas 2006. gada 13. decembra Konvencijas "Par personu ar invaliditāti tiesībām" normas, kas pieļauj dažādu pakāpju rīcībspēju. Latvijas Republikas Satversmes tiesas atzina, ka rīcībspēja kā personiska rakstura tiesība, nav ierobežojama, ka cilvēku nevar atzīt par pilnībā rīcībnespējīgu, ka rīcībnespējas apjoms jāvērtē atbilstoši katram konkrētajam gadījumam. Toreiz izdarītie grozījumi LR Civillikuma 1409. pantā precizē, ka tiesiski darījumi, ko taisījušas rīcībspējīgas personas nesamaņas stāvoklī vai nespējot saprast savas darbības nozīmi vai nespējot savu darbību vadīt, nav spēkā. Ievērojot to, ka personas spēja rīkoties savu pacienta tiesību jomā ir personiska rakstura tiesības, tad attiecībā uz ārstniecību rīcībspēja nav ierobežojama.

3. Cilvēka pašnoteikšanās un brīvības tiesības paredz tiesisku darījumu slēgšanas brīvības tiesības, bet ārstniecībā – informētas piekrišanas tiesības. Lai šīs tiesības varētu īstenot pastāvīgi, cilvēkam ir jāspēj saprast sava rīcība un tai nepieciešamā informācija, jāspēj savas darbības vadīt.

4. Ar jēdzienu rīcībspēja tiek saprasta spēja ar savām darbībām iegūt tiesības un uzņemties pienākumus. Rīcībspēja ir vispārīgs personas statusu raksturojošs faktors, kura pamatā ir pieņēmums, ka pilngadīgas personas spēj darījumos izpaust savu gribu. Rīcībspējas sastāvdaļas ir darījumspēja jeb spēja patstāvīgi noslēgt tiesiskos darījumus un deliktspēja jeb spēja patstāvīgi uzņemties atbildību par ārpuslīgumisku darījumu. Secināms, ka rīcībspēju priekšnoteikums ir gribas briedums, noteikts veselības stāvoklis, kā arī līdzēja saprātīga izturēšanās, kas pēc likuma iestājas līdz ar noteikta vecuma sasniegšanu. Tomēr rīcībspējīgām personām var būt tādi īslaicīgi apziņas un gribas traucējumi, ar kuriem nevar nerēķināties. Šādos apstākļos likums pagēr noteiktus rīcībspējas ierobežojumus.

5. Darījums pēc savas būtības ir gribas akts, kas pauž darījuma dalībnieku iekšējo gribu un šīs gribas izpausmi. Griba ir darījuma noslēgšanas pamats, kas veidojas dažādu motīvu ietekmē. Apstākļos, ja rīcībspējīga fiziska persona, būdama īslaicīgu apziņas un gribas traucējumu ietekmē, darījuma slēgšanas brīdī neapzinās savas rīcības nozīmi vai nespēj paust tiesiski nozīmīgu gribu, tiesisks darījums var būt spēkā neesošs. Turklāt, pat apstākļos, ja tiesiska darījuma dalībnieks ir speciālais subjekts - pacients. Tādēļ tieši brīvi pausts gribas izpaudums, kas vērsts uz noteiktu tiesisko seku iestāšanos, ir atzīstams par privātautonomijas līdzekli, tiesiska darījuma pamatelementu un darījuma spēkā esamības priekšnoteikumu. Gribas izteikumam ir nozīme ne vien tiesiska darījuma noslēgšanā civiltiesībās, bet arī informētas piekrišanas institūtam ārstniecībā.

6. Lemtspējas jēdzienu ārvalstu tiesību aktos un doktrīnā skaidro dažādi. Pastāv vairāki skaidrojumi, bet vispārīgi ar to saprot personas faktiskās spējas konkrētajā situācijā pieņemt informētu un saprātīgu lēmumu un to izpildīt, piem., piekrist ārstēšanai vai veikt kādu konkrētu funkciju. Atšķirībā no rīcībspējas, tā vispārīgi personas statusu neraksturo, to neprezumē. Latvijas tiesību avotos jēdziens nav definēts. Rīcībspējas un lemtspējas institūti tiek savstarpēji nošķirti citu valstu tiesību avotos. Tā, piemēram, rīcībspēja Vācijas tiesībās tiek definēta kā "Rechtsfähigkeit" un lemtspēja - "Entscheidungsfähigkeit", savukārt Lielbritānijā - "Legal capacity" un "Decision-making capacity".

7. Ņemot vērā, ka lemtspēja ir saistīta ar konkrētas funkcijas izpildi, aplami uzskatīt, ka cilvēks ir *a priori* pilnībā nespējīgs visu lēmumu pieņemšanā. Ir nepieciešams vērtēt, kāda veida funkcijas pacients spēj, vai tieši otrādi – nespēj izpildīt. Savukārt, apstākļos, ja pacients ir rīcībspējā ierobežots, bez iepriekšēja novērtējuma, nav atzīstams, ka pacients ir *a priori* arī lemtspējā ierobežots. Faktisks lemtspējas ierobežojums ir būtisks apstāklis, kas informētas piekrišanas tiesības neļauj īstenot patstāvīgi un tāpēc prasa piemērot speciālus pacienta tiesību aizsardzības risinājumus.

8. Līdz ar to pacienta kā speciālā subjekta tiesiskā stāvokļa noteikšana un aizsardzība ir jāskata plašāk nekā Civillikumā nostiprinātā rīcībspējas regulējuma ietvarā. Ir jāaptver ne vien apziņas un gribas traucējumu ietekme uz pacienta spējām saprast un vadīt savas darbības, bet jāņem vērā pacienta fiziskās un mentālās veselības spējas, kas nepieciešamas pašnoteikšanās īstenošanai, kopumā. Lai personu aizsardzību varētu nodrošināt, lemtspējas un gribas izpauduma novērtējumam ir nepieciešams padziļināts pētījums kā civiltiesībās, tā arī medicīnas tiesībās.